

Dansk-jødisk historie – en forskningsoversigt

Af Bent Blüdnikow

Der har eksisteret jødiske menigheder i Europa fra før Kristi fødsel. Med Cæsars erobring af store dele af Nordeuropa spredtes jøderne op til Rhinen. De talrige jødiske bosættelser kan følges for de tidlige århundreders vedkommende med arkæologiske fund og fra middelalderen tillige med en række skriftlige kilder. Under vikingetiden udfoldede der sig et intellektuelt og kunstnerisk rigt jødisk liv i Spanien og Sydfrankrig, og på trods af forfølgelser op gennem middelalderen og renæssancen var der dog til stadighed store jødiske menigheder i det meste af Europa. Men det er først i begyndelsen af 1600-tallet, at man helt sikkert kan påvise jødisk tilstedeværelse i Danmark.¹

Det forskningsområde, der udgøres af den dansk-jødiske historie, kan synes ret overskueligt. Jøderne har jo ikke været i Danmark i overvældende mange år, deres antal synes at have været begrænset og mængden af historiske undersøgelser er også hurtig at overse. Men i virkeligheden burde man måske snarere undre sig over den ringe interesse, som forskerne har vist dansk-jødisk historie. Jøderne udgjorde indtil slutningen af 1800-tallet således den største religiøse minoritet i det danske samfund og indtil 1970'erne, da mange muslimer ankom til Danmark, var jøderne den eneste ikke-kristne minoritet af en vis størrelse. Vil man lave historiske studier over minoriteters forhold i Danmark er den jødiske befolkningsgruppe således et oplagt emne. Tilsyneladende har der i de seneste år været en øget interesse for dansk-jødisk historie, der i 1980 resulterede i dannelsen af Selskabet for dansk-jødisk historie. Selskabets første for-

mand var dr.phil. Harald Jørgensen. Selskabet har fået en bred medlemstilslutning og udgiver foruden et medlemsblad også en skriftserie.

Nu er betegnelsen: »dansk-jødisk historie« i sig selv lidt af en modsigelse, idet den jødiske historie ikke begrænses af landegrænser. Jødernes historie er netop præget af hændelser, ideologiske strømninger og såvel religiøse som sekulære bevægelser, der går på tværs af nationale grænser. En religiøs bevægelse kunne spredes til menigheder i forskellige kontinenter, som da »den falske Messias«, Shabbetai Zevi, fik tilhængere i mange lande i 1600-tallet. Forfølgelser i visse lande kunne hurtigt få konsekvenser for menigheder i andre lande på grund af flygtninge.² Således førte udvisningen af de sefardiske (spanske-portugisiske) jøder fra Portugal i 1492 til en flygtningestrøm, der via Amsterdam, Emden og Hamburg i sidste ende førte jøder til dansk område. Jødeforfølgelser i Polen i 1648 førte til en vestvendt flygtningestrøm, der førte et anseeligt antal flygtninge af ashkenasisk oprindelse (polsk-tysk) til Danmark. Det var ligeledes i kraft af jødernes internationale forbindelser, at de specielt i 1600-, 1700- og 1800-tallet blev så uundværlige for mange staters økonomiske politik. Dette internationale aspekt gør, at det er nødvendigt at se de danske jøders historie i et internationalt perspektiv.³

Historiografi

Det var først i begyndelsen af 1800-tallet, at udforskningen af jødisk historie egentlig be-

Bent Blüdnikow, f. 1954, cand.phil., stipendiat.

1. Mester Jacob Madsens Visitatsbog 16 2. Udg. 1931 i Odense. Heri er der en henvisning til en fattig jøde.

2. W. W. Kaplun-Kogan: Die Wanderbewegung der Juden (Bonn 1913).

3. S. Stern: The Court Jew (Philadelphia 1950).

gyndte. Hidtil havde man udelukkende studeret den bibelske periode. Jøderne havde siden middelalderen levet isoleret i ghetto-samfund i Europa. Denne isolation, med meget sparsom forbindelse til det øvrige samfund og sekulær viden, skærpede den religiøse intensitet og umuliggjorde forskning, der lå udenfor det religiøse. Det var først da ghetto-murene i 1700-tallet delvist blev nedbrudte, at det blev muligt at studere historien, der lå mellem templets ødelæggelse og nutiden.

Begyndelsen til den moderne historieudforskning af jødernes historie kom som et resultat af emancipationen i Tyskland. Som en af de første konsekvenser af den begyndende ligestilling opstod en jødisk oplysningsbevægelse: Haskalah. Denne oplysningsbevægelse, der kom kraftigst til udtryk i Berlin under Moses Mendelsohns lederskab,⁴ så det som sit mål at introducere sekulær viden blandt jøderne og understøtte rationalistiske studier. Det var således som en følge af disse bestræbelser, at man i 1818 stiftede foreningen »Wissenschaft des Judentums«, hvor studiet af jødisk historie blev institutionaliseret. Blandt stifterne var Heinrich Heine.

Det første videnskabelige studie af jødernes historie var den tyske historiker Heinrich Graetz's 11 binds værk: *Geschichte der Juden von ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (Berlin 1853–1876). Graetz var en af de første, der gik til de primære kilder i forsøget på at skildre den jødiske historie. Men værket er i så høj grad præget af berømte mænds skæbner, så at folket næsten forsvinder. Et mere nutidigt værk med en sociologisk-historisk indgangsvinkel til emnet er Simon Dubnow's værk: *Die Weltgeschichte des jüdischen Volkes* (Berlin 1927–28). Dubnow var delvis inspireret af den materialistiske historieopfattelse. Han spillede i øvrigt en betydningsfuld rolle for den jødiske socialistbevægelse i det 20 årh.s begyndelse. Dubnow blev myrdet af nazisterne, han blev 81 år gammel. Det seneste generelle værk er Salo Barons: *A Social and Religious History of the Jews* (Philadelphia 1952).

Det var også oplysningsbevægelsen, der igangsatte den danske historieskrivning. Med

nogen forsinkelse slog haskalahen igennem i Danmark. Der var et behov, efter emancipationen var begyndt, for at få belyst jødernes stilling i samfundet. Dette behov kom til udtryk i A. D. Cohn's: *De mosaiske trosbekjenderes stilling i Danmark forhen og nu, historisk fremstillet i et tidsforløb af næsten 200 år, tilligemed alle lovsteder og offentlige foranstaltninger dem angående, som ere udkomne 1651–1836* (Odense 1837). Dette værk gav en grundig gennemgang af de love og forordninger på baggrund af hvilke de danske jøders historie havde formet sig. Men da det kun var de officielt publicerede love og anordninger, som Cohn benyttede sig af til sin beskrivelse, og da Cohn ikke forsøgte at analysere forholdene, men blot beskrev disse, er bogen af begrænset interesse for historikere. Men dets formål var også først og fremmest at informere datidens befolkning om det jødiske folks juridiske rettigheder og forpligtigelser. En stor del af de bøger, der udkom i Danmark om jøderne, havde et hovedformål, nemlig at retfærdiggøre den jødiske tilstedeværelse og emancipation ved at beskrive jødernes relative lange tilstedeværelse i landet og deres medvirken til den danske kulturs og økonomis udvikling. For denne philosemitiske historieskrivning var det vigtigt til en vis grad at overdrive jødernes betydning for det danske samfund.

En sådan philosemitisk artikel skrev Frederik Barfod med *Jøderne i Danmark* i sit eget tidsskrift Brage og Idun (København 1840). Barfods artikel var et indlæg i debatten for og imod fulde jødiske borgerrettigheder, der foregik i stænderforsamlingerne. For selvom jøderne officielt var blevet ligeberettigede med forordningen af 1814, så var det dog på ingen måde givet, at de skulle være valgbare og have stemmeret.

En hovedskikkelse i den jødiske menighed og i det hele taget i det danske samfund i 1800-tallet var M. L. Nathanson. Han var kommet til Danmark fra Hamborg i 1793 og slog sig først igennem som forretningsmand, derefter som økonomisk skribent og senest, på trods af en manglende skolegang, som redaktør af Berlingske Tidende. Han var i en

4. A. Altmann: Moses Mendelsohn (Alabama 1973).

Charakteristik

af

en betænkelig Retning i den hjøbenhavnske
Journalistik:

„Det er sk'gu Profitten man skal leve af!“

Som redaktør af *Berlingske Tidende* blev M. L. Nathanson ofte udsat for satiriske angreb i 1800-tallets mange, ofte morsomme, satiriske blade. Nu ville uheldet, at dansk journalistik i midten af 1800-tallet var delvist præget af jødiske redaktører. Foruden Nathanson var der f.eks. Goldschmidt, Gottlieb Siesby, Jacob Davidsen og C. N. David. Dette foranledigede angreb på den jødiske presse, men angrebet var ubegrundet, da jøderne absolut ikke stod for en fælles holdning til datidens politiske og sociale spørgsmål. At jøderne efter emancipationen søgte til journalistikken var ikke blot et dansk fænomen, men ses næsten i samtlige europæiske stater.

Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

generation menighedens repræsentant overfor det danske samfund og blev den, der kom til at reformere det ortodokse jødiske samfund. I forholdet til det danske samfund var han derimod præget af en dyb konservativ holdning og en fuldstændig loyal holdning til kongemagten, hvis talerør han var via *Berlingske Tidende*. Nathanson udgav sin version af jø-

dernes historie med bogen: *Historisk fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig Kjøbenhavn* (København 1860). Nathanson havde et stort kendskab til interne menighedsforhold og bogen indeholder mange oplysninger derom af interesse. Hans holdning er dog stærkt farvet af det opgør, der havde raset mellem reformtilhængerne og de traditionelle i den jødiske menighed og han er ikke tilbageholdende i sin negative vurdering af den sidstnævnte gruppe. Bogen er i øvrigt baseret på trykt kildemateriale og giver ikke megen ny viden.

Nogen egentlig forskning i dansk-jødisk historie fandt ikke sted i de næste 50 år. Det er muligt at finde artikler og afsnit om emnet i generelle værker, men som oftest er det et emne nævnt i forbigående. Det var først efter århundredeskiftet, at der påny blev interesse for emnet. Dette skyldtes bl.a. den virksomhed som udfoldedes af bibliotekarerne Josef Fischer og Julius Salomon. Josef Fischer var kommet til Danmark i 1893 fra Ungarn og blev ansat i København, tilknyttet den jødiske menighed som bibliotekar, talmudlærer⁵ og fattigforstander. Han skrev i alt 15 stamtaflever, alle baseret på primært kildemateriale og alle yderst detaljerede og nøjagtige. Der var blevet skabt økonomisk mulighed for disse studier, fordi en lang række af de jødiske familier i løbet af 1800-tallet var blevet ganske velstående og kunne betale for genealogiske undersøgelser. Disse slægtstavler er meget værdifulde som hjælpemiddel til historiske studier, men giver i sig selv ikke megen oplysning af almen interesse, fordi de stort set kun indeholder slægtshistoriske oplysninger og uden at disse oplysninger er sat ind i en bredere historisk sammenhæng. Desværre har Fischer kun i få tilfælde benyttet sine grundige slægtshistoriske studier til videregående historiske undersøgelser. Af stor interesse er derimod publikationen: *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur* (København 1917–1925).

5. Talmud betyder at studere på hebraisk. Talmud omfatter de love og regler, som jøder bør overholde. Der findes dels en Jerusalem talmud færdigredigeret ca. år 500 efter Kr. og dels den babylonske talmud, som blev færdigredigeret på omtrent samme tid. Talmud indeholder endvidere de mundtlige diskussioner og overvejelser, som de lærde gennem tiderne foretog over de love og det anekdotiske stof, der i tidernes løb var bygget op omkring torah'en.

Tidsskriftet indeholdt mange artikler, der gik ud over det rent slægtshistoriske. Medredaktør var Julius Salomon, hvis hovedinteresse var studiet af forfatteren M. A. Goldschmidt, men som bl.a. også publicerede en udførlig beskrivelse i tidsskriftet om de danske jøders historie i perioden 1820–1845. Atter var der dog tale om en fremstilling baseret på trykte kilder.

Den slægtshistoriske tradition fortsattes af Josef Fischers efterfølger som menighedens bibliotekar: Julius Margolinsky. Dette resulterede i en række slægtstavler, men Margolinskys største indsats var bogen: *Jødiske dødsfald i Danmark 1693–1976* (København 1978). Bogen indeholder navn, profession og dødsdag på i alt 12.200 personer og er en stor hjælp til studiet af dansk jødisk historie. Der kom efter århundredeskiftet 3 generelle værker om dansk-jødisk historie. I 1932 kom Benjamin Balslevs: *De danske jøders historie*, som er helt uden selvstændige undersøgelser og uden faghistorisk interesse. Bogen er philosemitisk og skal ses som et forsvarsskrift for jøderne. Historisk mere interessant er Michael Hartvigs: *Jødernes historie i Danmark 1600–1800* (København 1951). Hartvig byggede hovedsagelig på Josef Fischers arkivundersøgelser og foretog selv kun meget begrænsede arkivstudier. Da Fischers arkivoptegnelser var foretaget med slægtshistoriske studier for øje, er disse noget spredte og synes tilfældige, og det er ikke lykkedes Hartvig at samle de spredte arkivstudier til en samlet analyse af jødernes forhold i Danmark i perioden, og det er meget svært at se hvilke mål, der har styret Hartvigs skrivning. En del af bogen bygger endvidere på en artikel af Julius Salomon, nemlig: *Jødernes forhold i Danmark*, der blev trykt i: *Mindekrift i Anledning af Hundredeårsdagen for anordningen af 29. Marts 1814* (København 1914).

Den slægtshistoriske og philosemitiske historieskrivning fik sin fortsættelse med Poul Borchsenius' værk: *Historien om de danske jøder* (København 1969). Værket er uden interesse for faghistorikere, da den ikke indeholder en eneste ny oplysning og ikke bruger de gamle oplysninger til at drage nogen slutninger, der ikke var kendt i forvejen. Bogen er koncentre-

ret om de gamle jødiske slægter, der i løbet af 1800-tallet fik tilkæmpet sig indflydelsesrige positioner i det danske samfund.

Historieoversigt med bibliografiske oplysninger

Da de sefardiske jøder i 1492 blev fordrevet fra Portugal, skabtes en flygtningestrøm, der i sidste ende førte jøder til Danmark. Det var et led i Christian d. 4.'s merkantilistiske politik at få disse handelskyndige jøder til landet, hvilket kun tildels lykkedes. Et meget grundigt værk, der også medtager dansk kildemateriale, er Herman Kellerbenz': *Sephardim an der unteren Elbe* i *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* nr. 40 (Wiesbaden 1958). Der gives heri en bred skildring af de sefardiske jøders økonomiske aktiviteter i Hamborg-Altona området.

Kellerbenz' bog er hovedsagelig koncentreret om 1600-tallet og det samme er tilfældet for artiklen: *Jødernes færden og Ophold i den danske Stat i det 17. årh.* skrevet af Th. Hauch-Fausbøll, der står i *Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur* (København 1919). Hauch-Fausbøll har omhyggeligt fundet næsten alle relevante kilder frem fra Rigsarkivet til belysning af jødernes forhold i Danmark. Han har dog ikke brugt kildematerialet til nogen vurdering af jødernes forhold eller regeringens politik overfor disse, men gengiver blot kilderne.

Stort set samme kildemateriale er baggrund for Per Katz': *Jøderne i Danmark i det 17. årh.*, men her er kildematerialet brugt til en historisk analyse med en række væsentlige konklusioner. Katz viser, at til trods for kongens ønske var det ikke de sefardiske jøder, men hovedsagelig de ashkenasiske, der kom til landet. Endvidere påvises det, hvorledes statens forhold til jøderne var dikteret af økonomiske hensyn. Staten var således negativt indstillet overfor de mange fattige polske og tyske jøder, medens holdningen til de rige jøder var særdeles gæstfri. Til trods for regeringens gæstfrihed og til trods for at der var en del jøder fra Hamborg-Altona området, der enten handlede i Danmark eller ligefrem slog

sig ned her, så var det dog ikke nogen entydig succes for landets økonomi. Katz konkluderer, at myndighedernes forventninger til jøderne ikke blev indfriet.

Der er tillige kommet en række speciale studier om jøderne i 1600-tallet. I 1600-tallets slutning foreslog Københavns politimester Claus Rasch, at der blev lavet en jødisk ghetto i København. Men myndighederne afsløgte dette forslag. Om Rasch's plan har K. Carø skrevet en artikel til Tidsskriftet for jødisk Historie og Literatur (København 1918), nemlig: *Da Claus Rasch ville lave Ghetto på Kristianshavn.*

Der var blandt de sefardiske jøder en række meget betydningsfulde handelsmænd. En af disse var Garbiel Milan, som fik en karriere fra guvernør på Sct. Thomas til galgen i København. Om Milans liv og levned kan man dels læse F. Krarup: *Gabriel Milan og Somme af hans Tid* i Personal Historisk Tidsskrift 3. rk. bind 2+3 (København 1893–1894) og H. C. Terslin: *Guvernør over Dansk Vestindien Gabriel Milan og hans efterkommere i Danmark* (Helsingør 1926). Fra en religions-historisk synsvinkel har H. F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger skrevet om jøderne og mere specielt om den religiøse sværmer Holger Paulli: *Om Sværmeren Holger Paulli*, 4. rk. 1. bind (København 1889–1891).

I den korte artikel: *Jøderne i København i det 17. årh.* i Jødisk Almanak (København 1906) har Josef Fischer behandlet den tidligste bosættelse. Selvom der ikke blev oprettet en ghetto i København, levede jøderne dog relativt isoleret i bestemte gader og det indbyrdes sprog var jiddish. Den første tilladelse til at holde gudstjeneste kom i 1684 og blev givet til de tyske jøder, dog under den forudsætning, at den blev holdt inden for lukkede døre, så den ikke foragede de ikke-jødiske borgere.

Med baggrund i svensk kildemateriale har Hugo Valentin i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur fået trykt artiklen: *Judarne på Sjælland under den svenske Okkupation 1659*. Artiklen fortæller, hvordan en gruppe jøder, under belejringen af København, blev fængslet i den svenske lejr under en slags gudstjeneste. Kilderne viser, at svenskerne ikke har haft begreb om, hvad jøderne foretog sig, men en

Dien beloofden **OLIGER PAUELI** Danus.

Jef. 41. 2. 24. 1007.

Paus Clemens brecke syn juuf Lutheri Gloof in duagen

Calvini onry wil in rydem word gefield

Dien wapenloes Meenift verwonnen met geweld

Socyn en Arius zyn ferydige getuygen

Mahomet en den 1000 ja Heyde zig verbyld

Nu ziox werd door JAN (P) nan't seet bedroeg berryd

Tha 2. 6. 7. Pf. 14. v. 7. Pf. 50. v. 100. 6. Pf. 51. v. 100. 21. Pf. 53. v. 7. Pf. 59. v. 30. 31. Pf. 67. v. 6. 6.
 Pf. 100. v. 22. Pf. 102. v. 2. 3. Pf. 103. v. 2. 3. Pf. 104. v. 2. 3. Pf. 105. v. 2. 3. Pf. 106. v. 2. 3. Pf. 107. v. 2. 3. Pf. 108. v. 2. 3.
 Pf. 109. v. 2. 3. Pf. 110. v. 2. 3. Pf. 111. v. 2. 3. Pf. 112. v. 2. 3. Pf. 113. v. 2. 3. Pf. 114. v. 2. 3. Pf. 115. v. 2. 3. Pf. 116. v. 2. 3.
 Pf. 117. v. 2. 3. Pf. 118. v. 2. 3. Pf. 119. v. 2. 3. Pf. 120. v. 2. 3. Pf. 121. v. 2. 3. Pf. 122. v. 2. 3. Pf. 123. v. 2. 3.
 Pf. 124. v. 2. 3. Pf. 125. v. 2. 3. Pf. 126. v. 2. 3. Pf. 127. v. 2. 3. Pf. 128. v. 2. 3. Pf. 129. v. 2. 3. Pf. 130. v. 2. 3.
 Pf. 131. v. 2. 3. Pf. 132. v. 2. 3. Pf. 133. v. 2. 3. Pf. 134. v. 2. 3. Pf. 135. v. 2. 3. Pf. 136. v. 2. 3. Pf. 137. v. 2. 3.
 Pf. 138. v. 2. 3. Pf. 139. v. 2. 3. Pf. 140. v. 2. 3. Pf. 141. v. 2. 3. Pf. 142. v. 2. 3. Pf. 143. v. 2. 3. Pf. 144. v. 2. 3.
 Pf. 145. v. 2. 3. Pf. 146. v. 2. 3. Pf. 147. v. 2. 3. Pf. 148. v. 2. 3. Pf. 149. v. 2. 3. Pf. 150. v. 2. 3.

Paulli var inspireret af ønsket om at fremme Kristus' tilbagekomst ved at oprette en jødisk stat. Han blev fængslet i Amsterdam, fordi hans virksomhed skabte uro blandt såvel kristne som jøder. Han kom til København i 1706, hvor kongen forbød jøderne at omgås ham. Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

beskrivelse, som blev indsendt til den svenske konge, viser, at det var den jødiske forsoningsdag, Yom Kippur, som de var forsamlet for at fejre.

En vigtig kilde til hverdagslivet i 1600-tallets jødiske samfund er Glückel von Hameln's erindringer: *Die Memoiren der Glückel von Hameln* (Frankfurt 1896) Glückel von Hameln (1646–1724) var en jødisk købmanskone fra Hamborg, hvis mand døde, hvorefter hun drev forretningen videre selv. Hun nedskrev sine erindringer på jiddish, en blanding af hebraisk og middelaldertysk. Glückel beskri-

ver i disse erindringer hovedsagelig forholdene i Hamborg, men kommer også ind på danske forhold, dels fordi hun fik sin ene søn gift i København, og dels fordi Altona, som lå lige op til Hamborg, var dansk.

Altona var ved siden af København den vigtigste jødiske by i landet. Den var tænkt som en konkurrent fra kongens side til Hamborg. Det mest grundige værk om Altona er Max Grunwald: *Hamburgs deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811* (Hamburg 1904).

Der findes 2 kildesamlinger til belysning af menighederne i Altona, Hamborg og Wandsbek. Dels en tysk oversættelse af de 3 menigheders statutter; Heinz Mosche Graupes: *Die Statuten der drei Gemeinden Altona, Hamburg und Wandsbek* (Hamburg 1973) og en samling af privilegier til jøderne i Altona, nemlig G. Marwedel's: *Die Privilegien der Juden in Altona* (Hamburg 1976). Der eksisterede meget nære bånd mellem bl.a. Altona og København. Familierne var beslægtede og der foregik en livlig handel mellem de 2 byers jøder.

En af de religiøse bevægelser der vakte forhåbninger, men også medførte store indre splittelser i 1600-tallets europæiske menigheder, var Shabbatai Zevi-bevægelsen. Shabbatai (1626–1676) udråbte sig selv til Messias og fik mange tilhængere blandt de jødiske menigheder i såvel Europa som Asien. Affæren blev noget kompliceret, da Shabbatai blev tvunget til at gå over til muhammedanismen, men dette forhindrede ikke, at mange jøder fastholdt deres tro på hans guddommelighed og derfor mente, at dommedag var nær. I Glückels bog får man et indtryk af, hvor stærk troen var på Shabbatai. Hun fortæller, at hendes svigerforældre solgte deres jordiske gods og i en årrække havde deres ejendele pakket, parat til at drage afsted til det himmelske rige, der ventede dem. I hvor høj grad bevægelsen berørte dansk område er endnu ikke blevet belyst. Hovedværket om Shabbatai-bevægelsen er Gerson Scholems bog: *Sabbatai Zevi* (Princeton 1973). Men indirekte fik Shabbatai-bevægelsen betydning på dansk område. Ud af Shabbatai-bevægelsen voksede nemlig en jødisk mysticisme, der i forskellige versioner fik tilhængere i store dele af

Europa. For de traditionelt jødisk troende repræsenterede denne mysticisme en alvorlig trussel mod jødedommen og en bitter magtkamp mellem de 2 grupper kulminerede i 1700-tallet i Altona. På den ene side stod Altonas overrabbiner Jonathan Eybeschütz og på den anden en lærd talmudist, Jacob Emden. Emden beskyldte Eybeschütz for at være hemmelig tilhænger af Shabbatai, og snart brød en vild kamp løs, på såvel ord som næver mellem de to mænds tilhængere. Den danske konge blev snart inddraget i kampen og støttede Eybeschütz, som da også i sidste ende trak det længste strå. Kampen mellem de to mænd og deres tilhængere i midten af 1700-tallet er blevet beskrevet af Bernhard Brillling: *Der Hamburger Rabbinerstreit im 18. Jahrhundert* i Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte (Hamburg 1969).

En dansk skønlitterær skildring, der på glimrende vis indfanger de religiøse strømninger i 1600-tallet og lader sin hovedperson foretage rejsen fra Danmark og ned til Mellemøsten, hvor Shabbatai Zevi opholdt sig, er Ebbe Reich Kløvedals: *Rejsen til Messias* (København 1978).

Antallet af jøder var ganske beskedent i 1600-tallet, men voksede støt i løbet af 1700-tallet, og i 1760 var det således nået op på 700 alene i København. Men det var det officielle tal på de jøder, der opholdt sig legitimt i byen. Meget tyder imidlertid på, at Danmark lige fra 1600-tallet havde en stor indvandring af fattige jøder, der ikke havde tilladelse til at opholde sig i landet. Gentagne gange måtte kongen udstede forordninger vendt mod disse fattige jøder. Jøderne adskilte sig radikalt fra den øvrige befolkning, såvel ved tro, påklædning som ved kultur, sprog og adfærd. De boede sammen under ghettolignende forhold i midten af byen, de talte jiddish, de koncentrede sig inden for specielle erhverv, mændene var iklædt lange gevandter og gik med skæg. Disse særprægede fremmede tiltrak sig stor opmærksomhed og vakte også fremmedhad.

Et eksempel på 1700-tallets fremmedhad vendt mod jøderne er den noget tragisk-komiske historie om Jens Pedersen Gedeløkke. Gedeløkke døde og blev begravet på en kristen kirkegård. Men da opstod rygtet, at han før

Jøderne adskilte sig radikalt fra 1700-tallets kristne borgere. De jødiske mænd gik med skæg og lange gevandter. Tegningen er fra en dansk skillingssøise fra 1700-tallets begyndelse og handler om den evigt vandrende jøde, Ahasverus. Der er dog næppe tvivl om, at Ahasverus på billedet har været en af de mange fattige omvandrende jøder, der kom illegalt ind over grænsen. Jøden minder ihvertfald fuldstændig om gengivelser fra andre europæiske lande af jøder.

Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

sin død var blevet omvendt til jødedommen. Politimesteren fik fat i en håndfuld jøder, som han tvang til at grave Gedeløckes lig op og under en større mængde menneskers hujen og slåen blev tvunget til at grave liget ned på den jødiske kirkegård. Da uroen havde lagt sig og

der var gået nogle år, fik jøderne dog lov til at grave Gedeløcke op igen og begrave ham andetsteds. Denne begivenhed har P. W. Becker beskrevet i: *Om Jens Pedersen Gedeløcke, der gik over til den jødiske tro*, i Kirkehistoriske Samlinger 1. rk. Bind 1 (København 1849–52).

Den jødiske kirkegård, hvor Gedeløcke blev begravet, var kirkegården i Møllegade. Møllegadekirkegården blev taget i brug i 1693 og rummer 5.500 grave. Om denne kirkegårds historie er der en artikel at finde i: *Vore Kirkegårde* (København 1929), skrevet af Josef Fischer med titlen: *Den gamle jødiske kirkegård i Møllegade*.

Der er dog også andre eksempler på antijødiske stemninger i befolkningen. Disse kom bl.a. til udtryk i forbindelse med pesten i 1711. Om en sådan antisemitisk episode har Josef Fischer ligeledes skrevet en artikel: *Pesten 1711–12 og Jøderne i Jødisk Samfund* (København 1913).

Der foregik i 1700-tallet en heftig aktivitet fra kirkens side for at omvende jøderne. Om disse forsøg har Weitemeyer skrevet en detaljeret artikel: *Lidt om Jødeomvendelser* i Tidskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1919). Og P. W. Becker har i Kirkehistoriske Samlinger en artikel med titlen: *Om religiøse foredrag i Vaisenhuuskirken i København, sigtende til jødernes omvendelse i 1728*, 1. rk. Bind 1 (København 1849). Kirken havde dog ikke større succes med sin mission, men enkelte lod sig dog omvende og nogle af disse har udgivet skrifter, hvor de forklarer deres handling og som oftest angriber deres tidligere trosfæller. Dåben var en redning for de fattige jøder. Ved dåben fik de en gave, de blev sikret opholdstilladelse i landet og somme tider et arbejde.

Jøderne fungerede såvel i 1600- som 1700-tallet som hofjøder for en række europæiske hoffere, herunder det danske. Hofjøden var som regel en meget rig handelsjøde, der blev knyttet til kongen eller hoffet på grund af tiltroen til hans finansielle evner. Også somme tider til hans politiske. En bog, der behandler hofjøden generelt i Europa er Selma Stern's: *The Court Jew* (Philidelphia 1950). Specielt om Danmark er der kun skrevet en mindre artikel om hofjøder, nemlig Arthur

Der Geistlich Todte Jude!

Oder die grosse
Verstockung und Blindheit
derer Juden!

In Zwen Theile verfasst/
Im ersten Theile wird gehandelt von
ihren beyden Messias / so sie / laut ihrer Lehre/
annoeh erwarten / wie auch / von der grossen Herz-
ligkeit / so sie bey deren Anfunfft er-
langen werden.

Im andern Theile wird solches / so
wol auß göttlicher Schrift Altes Testaments/
als auch auß ihrem eignen Talmud und Rabbinischen
Schriften gründlich widerleget

Von
FRIDERICH PETERSEN WESSEL,
Gebohrnen Juden / und getaufften wieder-
gebohrnen Christen.

OPPENHEIM

Getruckt bey Joh. Georg Späthner / Unold. Buchdr. 1721.

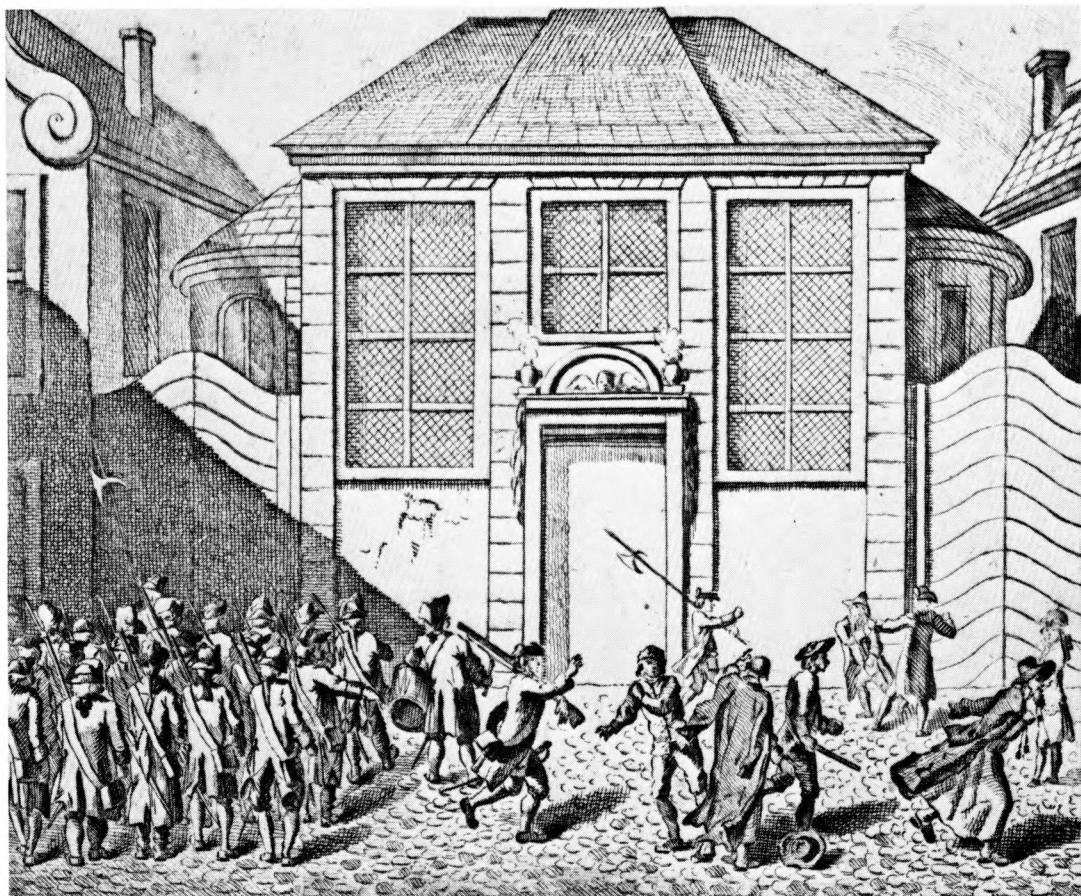
En døbt jøde ved navn Frederich Petersen Wessel udgav efter sin dåb et par bøger vendt mod jøderne. På forsiden af skriftet Die giftige Quelle des Talmuds . . . fra 1721 stammer dette billede af Jesus, der løfter sløret (bedesjal) fra jødens øjne. Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

Arnheims: *German Court Jews and Denmark during the Great Nothern War*. Scandinavian Economic History Review (København 1966). Der ligger utvivlsomt et meget spændende, udforsket emne i de jødiske finansmænds forhold til Danmark i 1700-tallet. Det er således kendt, at bl.a. Rothschild⁶ lånte Danmark meget store beløb.

Det lykkedes i løbet af 1700-tallet at skabe et jødisk samfund, der trivedes. Antallet var voksende og mange jøder nød godt af de kongelige privilegier. Som illustration af at jøder-

nes etablering i landet gik godt og den deraf voksende selvtillid, kan en episode fra århundredets midte tjene: Da jøderne i 1744 truedes med uddrivelse fra Prag, lykkedes det københavnske jøder at formå den danske konge til at sende et brev til dronning Maria Theresa, hvori han bad om at skåne jøderne. Den danske aktion var koordineret med andre europæiske jødernes redningsaktivitet. Om denne episode har den danske rabbiner David Simonsen skrevet artiklen: *Dänemark und die Juden in Prag 1745* i Festschrift Adolf Schwarz

6. Salo Baron: Die Judenfrage auf dem Wienerkongress (Berlin 1920).

Den tysk-danske kunstner Haas har i 1774 stukket dette billede af en uro i København. Nogle jøder, i lange gevandter, synes at blive angrebet af nogle borgere. En gruppe militærfolk er ved at gribe ind.
Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 (Berlin 1917).

Af andre småstudier, hvor primært kilde-materiale har været anvendt, bør nævnes K. Carø's artikel i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur: *Ghetto i Teglgaardsstræde* (København 1918), om et forslag fra en kristen om at oprette en jødisk ghetto. I Selskabet for dansk jødisk historie's tidsskrift har bl.a. Harald Jørgensen behandlet nogle forhold fra 1700-tallet. I nr. 3 af bladet har han beskrevet; *Dåb af jøder i Nakskov* og viser, hvilken betydning myndighederne lagde på disse omvendelser. I nr. 4 og 5 har Harald Jørgensen taget fat på en beskrivelse af 1700-tallets synagoger; *Københavnske synagoger i 1700-tallet*. I

nr. 8 gennemgår han jødisk bosættelse i Læderstræde i 1700-tallet og viser, at denne gade var en veritabel jødeghetto; *Jøderne i Læderstræde* og endelig har han i nr. 9 en beskrivelse af den ed som jøden måtte aflægge ved retssager; *Jødernes edsaflæggelse i ældre tid*.

Jøderne var ved midten af 1700-tallet blevet etablerede, og mange klarede sig godt. Kongen førte en meget tolerant politik overfor jøderne, ihvertfald dem, som han og hans administration mente kunne klare sig selv og øge landets velfærd. Derimod var politikken fortsat hård overfor de fattige jøder. Og dette problem voksede kraftigt i slutningen af 1700-tallet. I officielle skrivelser tales der om at de fattige jøder ligefrem oversvømmer byen

(København).⁷ Og Københavns politimester måtte flere gange foretage razziaer efter jøder, der opholdt sig illegalt i byen. Overfor disse fattige jøder var det begrænset med den tolerante politik. Blev disse jøder fanget blev de idømt bøder, som de selvfølgelig ikke kunne betale. Derfor fik de strafarbejde og blev derefter deporteret. Det var ikke blot i København, at fattige jøder drog omkring betlende og handlende. Vidnesbyrd tyder på, at størstedelen af landet var hjemsogt. Denne voldsomme indvandring af fattige jøder er endnu ikke blevet belyst. Et interessant træk ved den dansk-jødiske historie, der i nogen grad adskiller den fra den øvrige europæiske jødedoms historie, var tendensen til at søge menighedsstridigheder afgjort ved danske retsinstanser. Hvor man i de andre europæiske stater afgjorde tvistigheder internt synes de danske jøder i såvel 1600- som 1700- og 1800-tallet oftest at være gået til f.eks. Københavns politimester, hvor bl.a. politikammerretten behandlede mange retssager jøder og jøder imellem. Hvad end nu årsagen har været til dette atypiske forhold, giver det historikeren rig mulighed for at bruge danske kilder, ikke alene til belysning af myndighedernes syn på og behandling af jøderne og kristne borgeres forhold til jøderne, men også til belysning af interne jødiske forhold.

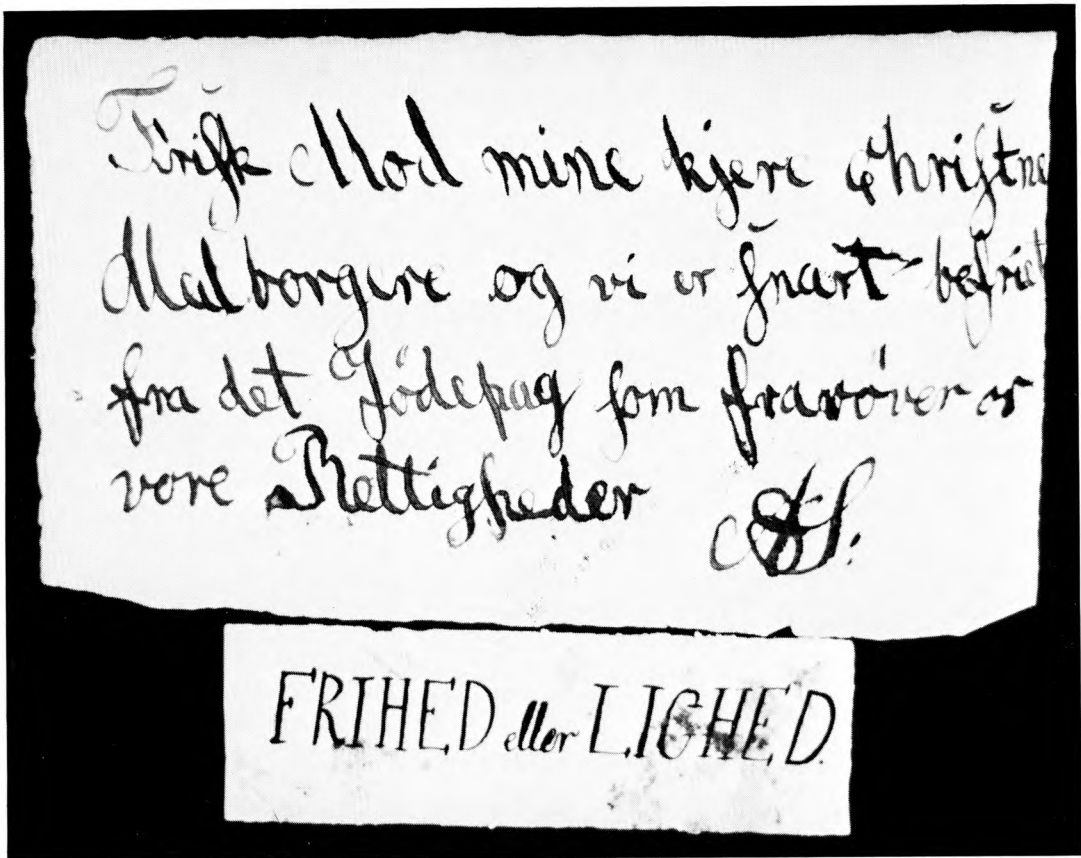
En række udviklingslinier fra 1700-tallet fortsattes ind i 1800-tallet. Jøderne blev stadig mere velstående, deres antal voksede støt og de fik øget emancipation. I 1814 fik jøderne fulde borgerrettigheder. Men før det kom så vidt skulle der gå en periode præget af usikkerhed. Jøderne var i slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet meget aktive i dansk økonomi. Den rige David Amsel Meyer fungerede således nærmest som finansminister i århundredets begyndelse, idet han af kongen var sat til at regulere seddelkursen i krisetiden op til Bankerotten i 1813.

Det kraftige jødiske engagement i dansk økonomi var et af de argumenter, der blev anvendt af antisemitter mod jødernes eman-

cipation. Den latente antisemitisme kom til udbrud flere gange i begyndelsen af 1800-tallet. I 1813 udbrod således den litterære jødefejde, hvor en lang række intellektuelle og ikke-intellektuelle, jøder og ikke-jøder, antisemitter og philosemitter deltog i opgøret om, hvorvidt jøderne burde tåles i staten, og hvorvidt de skulle have borgerrettigheder. Debatten må ses på generelt europæisk plan. Efter 1789-revolutionen var jøderne blevet stillet ligeberettigelse i udsigt og havde faktisk opnået dette i de lande, som Napoleon havde erobret. Da den politiske reaktion satte ind efter Frankrigs nederlag, fik jøderne frataget deres borgerrettigheder, og mange steder brød en folkelig antisemitisme frem, delvis forårsaget af den spirende nationalisme. At afdække antisemitismens årsager er en kompliceret opgave og det er klart, at Danmark ikke kan ses isoleret i dette spørgsmål. Ikke mindst tyske forhold må inddrages. En god indføring i tysk antisemitisme, især for 1700-tallet og 1800-tallets vedkommende, fås i E. Sterling's: *Er ist wie Du* (München 1956). En provokerende bog, hvis teorier muligvis også kan bruges på dansk materiale er Hannah Arendts: *Antisemitisme* (Haderslev 1971). En af Hannah Arendts teorier er, at jøderne fik beskyttelse fra centralmagten f.eks. via privilegier. Dette medførte, at jøderne i høj grad blev identificeret med centralmagten. Når så oppositionsgrupper opstod, enten af nationale eller sociale årsager, kunne disse grupper ikke direkte revoltet mod centralmagten, fordi det ville være for farligt. Derfor valgte oppositionsgrupperne at angribe jøderne.

En ny bog, der ikke mindst lægger vægt på de religiøse årsagsforklaringer bag antisemitismen, er Jacob Katz': *From prejudice to destruction, anti-semitism 1700-1933* (München 1980). En generel analyse af antisemitismen i Danmark er ikke skrevet, men om den litterære jødefejde har Villads Christensen skrevet en, ikke særlig dybtgående, artikel i tidsskriftet *Museum* fra 1890: *Den litterære Jødefejde*. Langt mere alvorlig end den litterære fejde

7. Pro Memoria til Danske Kancelli fra Politimesteren 1786. Koncepter og Indlæg. Sjællandske register 1789 nr. 543.

I 1819 spredte den antisemitiske uro sig fra Tyskland til Danmark. Der var tale om en meget alvorlig uro, der ikke kunne standses blot ved politiets indsats, men militæret måtte gribe ind. Antisemitiske plakater var klæbet op overalt i København, men politidirektørens folk sørgede for at rive dem ned. Ofte havde disse plakater et klart politisk indhold vendt mod enevælden.

Proveniens: Landsarkivet for Sjælland.

var den korporlige jødefejde, som kom til Danmark i 1819. Den eneste grundige skildring af fejden findes i journalisten Jacob Davidsens artikler i Dags-Telegrafens Feuilleton fra 1869: *Jødefejden i Danmark*. Det fremgår af denne skildring, at Davidsen har haft primært kildemateriale fra politiets arkiver, men absolut ikke det hele. I al almindelighed er 1819-fejden stort set blevet affærdiget som en storm i et glas vand. Dette gælder ikke mindst Marcus Rubin i *Frederik VI's Tid* (Kbhvn. 1895). Men det er næppe en korrekt vurdering af fejdens karakter. Den var en af de mere alvorlige forsøg på et politisk/socialt opgør med de herskende forhold. Fejden brede sig fra Altona til København og en række

provinsbyer. Den største uro, udover København, fandt sted i Helsingør og Odense. Om Odense har Jens Chr. Manniche skrevet: *Jødefejden i Odense 1819* i *Historie Jydske Samlinger* ny række 1975. Manniche synes dog mindre interesseret i selve hændelsesforløbet end i at benytte en sociologisk teori. Om uroen i København har Bent Christensen og Bent Blüdnikow brugt det rige retsmateriale fra Landsarkivet for Sjælland til at skildre de voldsomme sammenstød, der faktisk varede fra september 1819 til januar 1920: *Politiet og jødefejden i København* i tidsskriftet *Politihistorisk Årsskrift* 1982. Der er for mig at se ingen tvivl om, at der i det righoldige materiale vedr. antisemitisme i 1700- og 1800-tallet er

mulighed for tillige at belyse en del af den politiske og sociale uro i tiden.

Når tiden indtil den fuldstændige emancipation på trods af øget velstand og den delvise emancipation i 1814 alligevel var problematisk for den jødiske befolkningsgruppe, var det ikke alene på grund af antisemitisme, men nok så meget fordi den nye tid medførte en reformisme, der på mange måder rystede menigheden. Opgøret mellem de traditionelle og reformisterne var allerede startet i 1770'erne. Men striden fortsatte med stadig øget styrke. Jo mere ghetto-murene blev nedbrudt og jo større emancipation jøderne fik, jo større fare var der for at de traditionelle værdier og levemåder gik tabt, og jo større krav blev der stillet i forhold til det øvrige samfund. Resultatet af den stadige magtkamp mellem reformtilhængerne og de traditionelle blev en sejr til reformtilhængerne.

Man kan læse om de religiøse opgør i menigheden i artiklen: *Gudstjenesten i Brydningstiden efter 1814* af Poul Meyer i bogen ved 150-Årsdagen for Anordningen af 29. marts 1814 (København 1964). Man kan også læse om menighedsproblemerne i tiden før den fulde emancipation i Axel Linvald's artikel: *Af Jødernes Frigørelsehistorie* i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1925).

Der er for 1800-tallets vedkommende foretaget en række undersøgelser over den jødiske befolkningsgruppes størrelse og sammensætning. Således 2 upublicerede specialer: Merete Christensen: *Jøderne i København 1801-1901* (København 1976) og Britta Syskind: *Jøderne i provinsen 1787-1901* (København 1976). Emil Elberling har undersøgt jødernes antal i 1800-tallet i en artikel i National Økonomisk Tidsskrift 1892: *Jødernes Tal i Danmark*. I minde-skrift for 150-årsdagen for Anordningen af 1814 har J. Margolinsky bidraget med: *Det jødiske Folketal i Danmark efter 1814* (København 1964). Endelig er der i samme minde-skrift aftrykt en hidtil upubliceret artikel af Marcus Rubin om den jødiske befolkning i København 1885: *Den jødiske befolkning i København i 1885*.

Jøderne oplevede efter 1814-anordningen og 1819-jødefejden en stadig stigende velstand, men også en stor assimilation. Store

grupper inden for menigheden lod sig i midten af 1800-tallet døbe. Det gjaldt f.eks. personer som C. N. David og Henrik Hertz. Fra midten af 1800-tallet var der i realiteten tale om, at det jødiske samfund mindskedes i antal og langsomt gled henimod assimilation. Men endnu var det dog ikke slut med antisemitismen. Den kom til udtryk på flere forskellige måder i løbet af 1800-tallet. En fortsættelse af 1819-fejden kom i 1830, hvor det påny kom til korporlig vold mod jøder og sammenstød mellem uromagere og politi. Uroen er beskrevet af Harald Jørgensen i Historiske Meddelelser for København (København 1930) og i Georg Nørregårds: *Danmark mellem Øst og Vest 1824-39* (København 1969). De 2 historikere når til vidt forskellige konklusioner om uroens karakter. Medens Harald Jørgensen mener, at det drejede sig om kasketdrengestreger af ubetydelige dimensioner, er uroen i Georg Nørregårds bog vokset til en meget alvorlig affære, der minder om de revolutionære kampe, der foregik andre steder i Europa på den tid. Forskellen på de to vurderinger af uroens karakter findes i kildegrundlaget, idet Harald Jørgensens kilder hovedsagelig har været Landsarkivets politiprotokoller, medens Georg Nørregård har benyttet sig af udenlandske gesandters rapporter hjem fra København. Gesandternes rapporter synes gennemgående at være en problematisk kilde til uroen. Se herom i Bent Blüdnikows artikel »Jødeuroen i København 1930« i Historie 1983.

En anden slags antijødisk strømning i anden halvdel af 1800-tallet kan ses i en række satiriske blade og religiøse skrifter. I en række af de satiriske blade som f.eks. *Ravnen*, *Hr. Sørensen* og *Den offentlige Mening* blev jøden konsekvent fremstillet som den pengehungrende storkapitalist. Der var dog også satiriske blade, der langede ud efter jøderne ud fra en nationalistisk synsvinkel og angreb jøderne for at være et ikke-nationalt element i staten. Det var en kritik, man bl.a. kunne finde i bladet *Punch*, hvor kritikken bl.a. havde brod mod Brandes. En helt anden form for antisemitisme i perioden var den religiøse, der fra kristen side rettedes mod jødedømmen.

Ikke mindst i det socialistiske RAVNEN var jødekampagnen kraftig. Men det er dog væsentligt at understrege, at antisemitismen aldrig rigtig vandt fodfæste i den danske arbejderbevægelse.

Proveniens: Det kongelige Bibliotek.

Den gamle jødiske menighed var ved at smuldre i slutningen af 1800-tallet. Menighedens gennemsnitsalder steg kraftig og antallet af blandede ægteskaber, der i sidste ende ville føre til assimilation, var voksende. Denne udvikling viste sig ikke mindst i provinsen. Der har været jødiske menigheder i et stort antal provinsbyer. I dag vidner jødiske kirkegårde i 11 provinsbyer om denne tilstedeværelse. Men i begyndelsen af det 20. årh. var disse provinsmenigheder næsten alle borte. Enten blev den jødiske befolkning assimileret eller også valgte de at bosætte sig i København.

Der er statistisk materiale at finde om det gamle jødiske samfund i Cordt-Traps artikel: *Jøderne i København efter Folketællingslisterne af 1906* i Nationaløkonomisk Tidsskrift (København 1907) og hans artikel: *Nogle befolkningsstatistiske Forskelligheder mellem det gamle jødiske Troessamfund og de indvandrede russiske Jøder i København* i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur (København 1925). Ofte vil der være afsnit om den jødiske befolkningsgruppe i ge-

nerelle værker om byernes historie. Der er dog også skrevet enkelte artikler specielt om provinsens jøder, således: *Jøderne i Randers i ældre og nyere Tid* af Uldall i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1918), *Bidrag til Jødernes Historie i Aalborg* af C. Klitgaard i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur (København 1922), *Fredericia og dens jødiske menighed* i Vejle Amts årbøger (Vejle 1905) og H. C. Hirsch: *Det jødiske troessamfund i Fredericia fra denne menigheds begyndelse til henimod vor Tid* (Fredericia 1896).

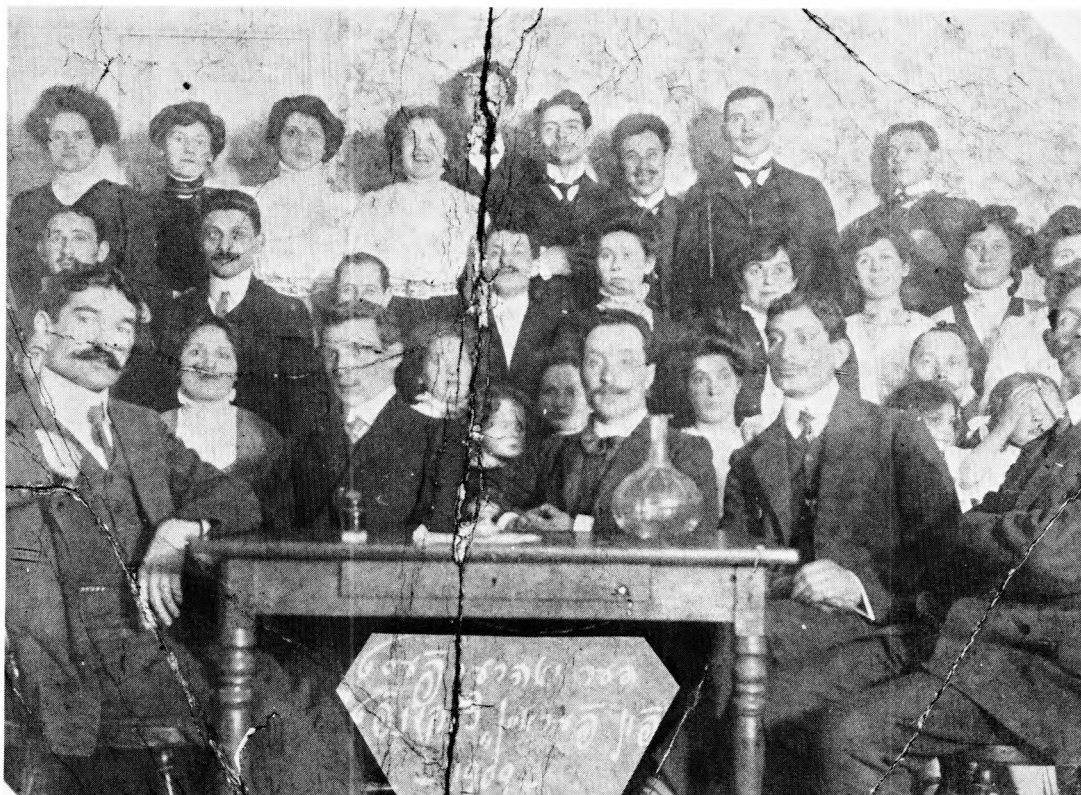
Samtidig med at det gamle jødiske samfund var på vej mod opløsning og assimilation oplevede Danmark i begyndelsen af det 20. årh. en indvandring af russisk-polske jøder. Indvandringen tog særlig fart efter den mislykkede 1905 revolution i Rusland. I årene 1905–1918 kom ca. 3000 immigranter til landet. Immigranterne var ofte bundister, d.v.s. jødiske socialister.

Der opstod en skarp konfrontation mellem de nye immigranter og den gamle menighed

Fredericia synagoge fotograferet omkring 1920. Fredericias menighed var blevet etableret i 1600-tallet og var foruden København og Altona den vigtigste jødiske menighed i Danmark.

Proveniens: Nationalmuseet.

Bundister i København 1909. Bund var den socialistiske jødiske arbejderbevægelse, der spillede en vigtig rolle i socialistisk internationale. Da leninisterne overtog magten i Rusland blev bevægelsen hurtig undertrykt. I Danmark spillede Bund en afgørende rolle i immigranternes faglige organisering. Proveniensen: Selskabet for dansk jødisk histories billedarkiv.

dels på grund af sociale og kulturelle forskelle, men også fordi de herboende familier følte sig meget danske og ikke ønskede at blive identificeret med disse udenlandske proletarer. Der er skrevet meget lidt om de russisk-polske immigranternes liv i København. De bosatte sig under ghettolignende forhold i bl.a. Borgergade, Adelgade og Prindsensgade. Her boede de tæt sammen, talte jiddish indbyrdes og opretholdt i det hele taget det jiddiske miljø. I tidsskriftet for Selskabet for dansk jødisk historie har denne forskningsoversigts forfatter skrevet en række artikler, hvor bl.a. immigranternes fagforeningsforhold og teatermiljø er blevet beskrevet. Cordt Trap har udarbejdet en sociologisk undersøgelse over immigranternes antal, boligforhold og erhverv. Denne undersøgelse er at finde i Tidsskrift for

jødisk Historie og Literatur henhv. 1919 og 1925. Der er også oplysninger at finde i Pinches Welners erindringsbog: *Fra polsk til dansk jøde* (København 1965).

Et meget stort antal af immigranterne var skræddere og arbejdede som oftest hjemme. Dog var der enkelte mestre, der beskæftigede jødisk arbejdskraft.

Hvis man ønsker oplysning om de jødiske socialister før den russiske revolution, er Nora Levin's: *Jewish Socialist Movements 1871-1917* (New York 1978) anbefalelsesværdig. Der kan påvises mange lighedspunkter mellem immigrantmiljøet i København og så f.eks. i New York. Et hovedværk om immigranterne i New York er Irwing Howe's: *The World of our Fathers* (New York 1976).

Jødisk skrædderi i Studiestræde fra ca. 1918.
Proveniens: Selskabet for dansk jødisk histories billedarkiv.

2. Verdenskrig

I forhold til andre perioder i den dansk jødiske historie, med undtagelse af 1600-tallet, er litteraturen om hændelserne under 2. verdenskrig ret stor. Hovedværket er Leni Yahil's disputats: *Et demokrati på Prøve* (København 1967). Værket er præget af en næsregus beundring for det danske samfunds indsats under krigen. Det er blevet kritiseret for at mangle fornødent kendskab til danske forhold.⁸ De fleste danske jøder flygtede til Sverige under krigen. Om flugten og den danske indsats er der afsnit at finde i mange erindringsbøger. Vigtig er Aage Berthelsen's bog: *Oktober 1943* (Århus 1952). Berthelsen var selv en af hovedorganisatorerne af flugten. En mindre del af de danske jøder kom til kon-

centrationslejren i Theresienstadt og det mest omfattende værk om denne koncentrationslejr er H. G. Adler's: *Theresienstadt 1941-45* (Tübingen 1960). Fra dansk hold har overrabbiner M. Friediger, der selv var i Theresienstadt, skrevet erindringsbogen: *Theresienstadt* (København 1946).

I 1982 kom Jørgen Hæstrups seneste studie; en undersøgelse af de såkaldte chalutzim, d.v.s. de jødiske landbrugsstuderende, der i 30'erne var kommet til Danmark i et antal på ca. 500 og disses skæbne under krigen. Bogens titel er: *Dengang i Danmark* (Odense 1982).

En af de sidste vigtige begivenheder i dansk jødisk historie er immigrationen af ca. 3000 jøder fra Polen i årene 1968-70. Denne immigrationsbølge er stadig stort set ubeskrevet.

8. Historisk Tidsskrift 1969-70 (København 1970), anmeldelse af H. Kirchoff.

Gravsten fra Fredericia Kirkegård.

Biografier

Den biografiske litteratur er ganske omfattende. Mange oplysninger vil kunne hentes fra Josef Fischers slægtshistoriske værker, der omfatter:

Eichel (Kbhvn. 1904)

Simon Lazarus og hans Efterkommere (Kbhvn. 1911)

Hartwig Philip Ree og hans Slægt (Kbhvn. 1912)

J. C. E. Michaelsen og Hustrus Forfædre (Kbhvn. 1913)

Baruch Israels Efterkommere (Kbhvn. 1913)

Slægten Levin-Fredericia (Kbhvn. 1916)

Simon Isaac Kalkar og hans Slægt (Kbhvn. 1917)

Abraham Elias og hans Efterkommere (Kbhvn. 1918)

Familien Philipsen i Pilestræde (Kbhvn. 1920)

Stamtavlen Melchior (Kbhvn. 1920)

Jacob Simonsen og Hustru Rosa f. Hahn og deres Forfædre (Kbhvn. 1923)

Slægten Salomonsen (Kbhvn. 1927)

Slægten Lucas (Kbhvn. 1948)

En Nakskov Slægt (Kbhvn. 1949)

Slægten Wulff (Kbhvn. 1953).

Endelig har Josef Fischer skrevet en kort artikel om den anden rabbiner i København: *Israel Behr; Overrabbineren i København 1700–1732* i *Jødisk Familieblad* 1938. Om den rige David Amsel Meyer har M. L. Nathanson skrevet en mindre og apologetisk biografi: *Hofraad David A. Meyers Levnet* (København 1816). En anden rig jødisk finansmand fra begyndelsen af 1800-tallet var Hambro og om ham og hans familie har Bo Bramsen skrevet: *The Hambros* (London 1980). M. L. Nathanson er beskrevet af G. Siesbye: *Mendel Levin Nathanson, en biografisk Skizze* (København 1845) og senest har Steffen Borup udgivet: *Mendel Levin Nathanson og hustru Esther f. Herfort og deres efterkommere 1780–1980* (Kbhvn. 1981). Men endnu mangler der den endelige biografi om M. L. Nathanson, der belyser hans store betydning i 1800-tallets danske samfund. Endnu en af 1800-tallets finansmænd er genstand for en bogudgivelse, nemlig *Gedalia* (København 1933), skrevet af Johs. Werner.

Jøder i dansk litteratur

En grundig gennemgang af jødiske typer i dansk litteratur findes i Emil Elberlings: *Skildring af Jøder i dansk (og norsk) Digtning* i *Tidskrift for jødisk Historie og Litteratur* (København 1923).

For 1700-tallets vedkommende er det ikke mindst Holbergs komedier, hvor jødiske typer benyttes. Det er selvfølgelig ikke muligt at nævne alle de romaner, noveller og skuespil, hvor jøder optræder. To forfattere skal dog kort nævnes, fordi deres værker kan læses som tidsbilleder. Den ene er forfatteren M. A. Goldschmidt, der med romanen *En Jøde* (København 1845) skildrede en ung jødes identitetsproblemer i det emanciperede danske samfund. Der er også i romanen en kritik af det samfund, der nok formelt havde gjort jøderne ligeberettigede, men dog reelt diskriminerede dem. Goldschmidts roman kan på mange måder ses som en parallel til det så-

Vimpel fra 1800-tallets begyndelse. Scenen viser et bryllup. Proveniensen: Mosaik Troessamfund i København.

kaldte »unge Tyskland«, hvor en gruppe af radikale digtere opponerede mod det tyske samfunds urimeligheder. Blandt denne gruppe fandtes et betydeligt antal jødiske skribenter, hvoraf Ludwig Börne og Heinrich Heine bør nævnes.

Et helt andet tidsbillede blev fremstillet i Henri Nathansens romaner og skuespil. Her var det ikke de unge jødiske intellektuelle med revolutionære sind, der blev beskrevet, men derimod det jødiske borgerskab på vej mod assimilation. I romaner som *Daniel Hertz* (København 1909), *Af Hugo Davids Liv* (København 1917) og i skuespillet *Indenfor murene* (København 1912) gives et medfølelse indblik i de dansk-jødiske familiers vej til fuldstændig integration i det danske samfund.

Sociologi og religion

I 70'erne kom der to værker, der behandlede sociologiske aspekter af den nuværende jødiske menighed. Det var Jaques Blums: *Dansk og/eller Jøde* (København 1973) og et upubliceret speciale af Henri Goldstein: *Assimilation og jødisk identifikation* (København 1974). Om jødedommen er der kommet en række værker, men let tilgængelige er Bent Melchior: *Jødedommen – en tekstcollage* (København 1977) og Aaron Skop's: *Jødedom* (København 1980).

Kildematerialet

Den jødiske menigheds arkiv led stærkt under branden i 1795 og bombningen i 1807. Men efter 1807 er hele menighedens arkiv bevaret. Der ligger her et stort og i vid udstrækning

Haggada 1741.
Proveniensi: *Mosaik Troessamfund i København.*

ubenyttet kildemateriale. Men ødelæggelsen af arkivet før 1807 betyder, at en nøjere beskrivelse af de interne menighedsforhold i 1600- og 1700-tallet for Københavns vedkommende er vanskeliggjort. Dog er der en hel del at hente i såvel Rigsarkivet som Landsarkiverne, fordi mange interne jødiske stridigheder gik til de offentlige myndigheders afgørelse. Men beskrivelsen af dansk-jødiske forhold kan også baseres på en række andre kildegrupper som f.eks. gravsten, der ofte indeholder en lang række oplysninger om afdødes afstamning og levnedsløb.

En anden kilde, der samtidig er udtryk for en meget smuk folkelig kunsttradition, er vimplerne. En vimpel er et 4-6 meter langt stykke lærred, der er ca. 20 cm bredt. Disse vimpler blev skænket synagogen af fædre, hvis sønner for første gang skulle i synagogen. Lærreds-strimlerne blev bemalet med tegnninger, der udtrykte håbet om, at sønnen måtte gøre gode gerninger, læse i torah'en og blive godt gift.

Den dansk-jødiske menighed har i dag ca. 35 af disse vimpler, der for de ældstes vedkommende går tilbage til 1700-tallet. Ovenfor ses en sådan vimpel fra 1800-tallets begyndelse der viser bryllupsparret under bryllupsbaldakinen. Rabbineren, med sin karakteristiske påklædning, står til højre. Personerne på vimplen har muligvis haft lighed med dalevende personer.

En tredje kilde, der giver et billede af jødernes udseende i 1700-tallet, er de såkaldte haggadot. Disse haggadot skildrer udgangen af Ægypten og indeholder tegninger, hvor de bibelske personer er skildret i samtidens tøj og mode. Fra dansk område kendes 4 af disse haggadot fra 1700-tallets midte.

Men først og fremmest er det politiets, domstolens og administrationens kildemateriale, der giver oplysning om jødernes liv i 1700- og 1800-tallet. Da jøderne befandt sig i periferien af samfundslivet, blev de genstand for stor opmærksomhed. De skulle søge om opholdstilladelse, rejsepas, forsamlingsret og andet. Disse ansøgninger samt klager fra ikke-jødiske borgere over jøderne gav ofte anledning til overvejelser i administrationen. Kilderne herom, som er at finde i Danske Kancelli, er ofte ganske fyldige og fortæller ikke alene om administrationens holdning til jøderne, men også om jødernes forhold. En del jøder var desuden involveret i lyssky forretninger, det kunne være ågerkarlevirksomhed eller direkte kriminalitet. Dette forhold gør, at doms- og politiarkivalierne indeholder mange oplysninger om jøder, og atter gælder det, at disse arkivalier ikke alene kan bruges som kilde til den konkrete sag, men også ofte indeholder oplysninger om jødernes eksistensvilkår.

Slutning

Forskningsindsatsen i dansk-jødisk historie har været ret begrænset. Der har været en stærk tradition for genealogiske studier, der kun i ringe grad har belyst jødernes generelle forhold i Danmark, samfundets holdning til dem og samspillet mellem jøderne og samfundet. Endvidere har meget historieskriv-

ning været præget af en philosemitisk holdning, der er gået ud på at overpointere jødernes andel i samfundslivet i 1800-tallet.

Kun for 1600-tallets og 2. verdenskrigs vedkommende kan man tale om, at der er foretaget grundige arkivstudier, og at de danske jøders forhold er ganske godt belyst. Det

samme gør sig ikke gældende for 1700-, 1800- og 1900-tallet. Der er kun gjort sporadiske forsøg på at benytte det store arkivmateriale, der ligger i politiets, domstolens og administrationens arkiver. Generelt kan man sige, at udforskningen af dansk-jødisk historie endnu befinder sig på et begyndelsesstadium.